

Kultuurilooline MOBO rakendusega LÜLLEMÄE KÜLARADA

START

Oled jõudnud OK Juku-Peedu püsiradade „võrgustiku“ **Lüllemäe külaraja** stardipaika. Tosin kontrollpunkti Lüllemäe ümbruse pärandkultuuri maastikul annavad väikese ettekujutuse siitkandi loodusest, aja- ja kultuuriloost. Raja läbimine eeldab elementaarseid orienteerumisoskusi.

Rada saab läbida tavalisel moel kaardi ja kompassiga, aga saab ka nutitelefoni või tahvelarvutiga, kasutades MOBO (mobiiliga orienteerumine) võimalusi.

MOBO-st täpsemalt: mobo.osport.ee

OK Juku-Peedu koduloolistel püsiradadel on igal kontrollpunktil oma lugu jutustada. Sinagi saad kontrollpunkti jutustama panna. Kui Sul on QR-koodi lugejaga nutitelefoni või tahvelarvuti, siis ava QR-koodi lugev rakendus, näita talle KP-tähisel olevat **jutukoodi** ja lugu tuleb ekraanile.

Kaarte saab:

Tavaorienteeruja: Juku-Peedu kodulehelt www.jukupeedu.ee/pysirajad

MOBOja: ava MOBO ja vali nimekirjast "**Lüllemäe külarada**"

Veidi Karulast, Lüllemäest ja Karula hariduselust

Säilinud ürikutes mainitakse **Karulat** esmakordselt 1392.a. kui paroch. Ecclesia Carvele (kihelkonna kirik Karulas). Just siit said nime kihelkond ja hiljem tekkinud Karula mõis. See tõik seab omakorda kahtluse alla Karula nime seose karudega ja karulaantega. Karusid ja suuri karulaani võis siin olla küll, ainult et karusid ei olnud. Selliseid mõmisevaid elukaid nimetati tol kaugel ajal Ugandis, seega ka Karulas ottideks. Just Ugandi tähtsaim linnus kannab lõunaeestilist nime Otepää, s.o. oti pää ehk karu pea. Koduuriija Helbe Merila-Lattiku arvates tuleneb Karula nimi pigem lõuna-eesti sõnadest karv, karvane, karune (Carvele), s.o. karm, ebasõbralik. Sellisena võis see raskesti läbitav ja haritav maa uusasukale tööpoolest paista ja sellest ka nime saada.

Lüllemäe nimi tuleneb võrumurdelisest sõnast lüll, mis tähendab võllast või karistuskohta. Seni lihtsalt üht mäeküngast tähistanud Lüllemäe sai aleviku nimeks nõukogude ajal, mil varem kasutusel olnud **Karula kirikuküla** arvati ideoloogiliselt sobimatuks.

Otse üle tee asub Lüllemäe koolimaja ja kooli õuel kivi kirjaga „**A. 1687 HARIDUSELU ALGUS KARULAS**“.

Algas see Karula hariduselu kevadel 1687. aastal tagasi 5 õpilasega, kes kiriku juures katekismuse järgi lugemist õppisid.

Tänane Lüllemäe kool jätkab hariduse andmist varem Karulas tegutsenud paljude väikekoolide järglasena.

JA NÜÜD RAJALE!

KP 31 Rehemägi

See mägi on ilmselt nime saanud mäe jalamil varem asunud köstri rehe järgi (Kõrgemäe juures oli kirikumõisa rehi).

Avaneb suurepärase vaade Kõstrijärvele ja Karula kõrgustiku kõrgeimale mäele Rebase Tornimäele. Üle Tornimäe nõlval kasvava kuusiku kõrgub ka vaatetorn ise.

Järve ääres asuvad punastest tellistest endine köstrikool ja leerimaja

Kool on aegade jooksul kandnud niipalju nimesid, et üldnimeks on rahvasuus jäänud köstrikool.

Võimalik, et siin toimusid 327 aastat tagasi köstri juhatusel esimesed katekismuse järgi lugemise tunnid.

1785.a. valmis leerimaja ja vallakooli jaoks korralik kivimaja.

1819. a. Liivimaa talurahvaseaduses oli nõue asutada kihelkonnakoolid igas vähemalt 2000 mees- hingega kihelkonnas. Karulas avati kihelkonnakool 1850.a. esimesena Valgamaal. Õpetust jagas

1846.a. Karulasse asunud köster ja legendaarne koolimees **Carl Stimm**.

1892/93.a. valmis vana koolimaja kõrvale Pihkva ehitusmeistrite tööna uus punastest tellistest kooli- ja leerimaja.

1893.a. määras kirikukonvent abiks vanale köster Stimmile, kes selleks ajaks oli Karulas töötanud juba 47 aastat, agara koolimehe **Heinrich Bergmanni**. Köster Stimm lõpetas töö alles 50 tööaasta täitumisel ja ta saadeti austusavaldustega pensionile.

1893.a. sai Bergmann loa oma eluruumides erakooli avamiseks. Selle kooli õpetajaks oli koos oma vennaga revolutsionäär **Jaan Sihver**, kes langes eesti kütipolgus Narva rindel 28. novembril 1918. a. Jaan Sihver oli pärit Viljandimaalt suurest talust. Tema isa ja vennad võitlesid aktiivselt Vabadussõjas. Seda on paraku hiljemgi ette tulnud, et isad võitlevad poegade ja vennad vendade vastu.

1903.a. Bergmann lahkus Karulast ja tema asemel asus köstrina ja koolijuhina tööle. Aleksander Anton.

Kõstrijärvel töötas kool mitmesuguses staatuses ja vaheaegadega kuni Lüllemäe uue koolimaja valmimiseni 1964.a.

Kooli viimaseks nimeks oli Lüllemäe algkool ja tema juhatajaks Peeter Puudersell.

Vabadussõja võitleja, maailmameredel seilanud laevaohvitser ja riigikogulase Jüri Toomepuu isa

Juhan Toomepuu meenutab:

Meie perekonna aeg Koikküla mõisas sai täis. 23. aprillil 1917 kolisime Karula mõisa. Isa sai tallmeistri koha, mis oli paremapalgaline ja palju väarikam koht kui Koikküla mõisa karjamehe koht.

Hakkas kätte jõudma sügis ja minu koolimineku aeg. Nüüd, kus olin nii lähedal Vissi koolile, et oleksin võinud igal õhtul koolist koju tulla, valisin enesele viimase aasta kooliks Karula köstrikooli. Ühel päeval, enne koolide algust, panin tallmeistri hobuse kerge vedruvankri ette ja sõitsin köstri poole, umbes neli versta mõisast. Sain köstriga kokku ta õunaaias, oli mulle tuttav kuju juba kirikust, kus mateda mõned korrad näinud olin. Teretasin ja ütlesin, kes olen ja milleks tulin. Kõik vene keeles, ei teadnud, et koolijuhatajaga võib kooli asju ka eesti keeles ajada. Tema esitas mulle küsimusi ja vastas eesti keeles. Ütles lõpuks: „Tore, tule esmaspäeval kella kaheksaks kooli.“ Ütlesin tänan ja nägemiseni, ikka vene keeles.

Esmaspäeval viis mind üks teopoiss kooli koos mu magamiskoti, voodivarustuse ja priske leivakotiga kogu nädalaks. Olin juba viieteistaastane ja suve läbi mehe eest väljas olnud. Mind üllatas väga, kui köster ja kaks õpetajat rääkisid koolilastega eesti keelt. Ka koolimaja erines suuresti mu eelmisest koolist. Kõigepealt näidati kohe, kus asus poiste käimla ja kus tütarlaste oma, et kogemata, ära ei vahetaks. Kaks klassiruumi ja poiste magamistuba käimlate, olid teisel korral. Osa ruume ja tütarlaste magamistuba olid all korral. Ja Vissil – keisri õiget usku koolil – polnudki käimlat! – poisid käisid preestri õunaaias taga ja tüdrukud lauda taga. Talvel, kui õunapuudel lehti polnud, paistsid kõik asjatoimingud õuepoolsesse klassiruumi. See vene needus annab end veel praegu osaliselt Eestis venelaste poolt ehitatud majades tunda. Sama nägin Kroonlinnas ja Hangös vene tööliste juures, kes roojastasid kogu Hangö ilusa pargi.

Minu pinginaabriks sai uues koolis umbes minusuurune poiss nimega Liivak. Ta isa oli köstri talu pooleteramees. Sain Liivaku poisiga heaks sõbraks. Olin omas klassis kõigis ainetes väga hea, väljaarvatud laulmine ja eesti keel. Klassikaaslased olid juba kõvasti õppinud eesti keele grammatikat, millest mul polnud udust aimugi. Kui oli eesti keele õigekirjutustund, etteütluse järel, siis minu vihk oli alati pool punane – õpetajad kasutasid vigade parandamiseks punast tinti. Mu kooliveli Liivak püüdis mind jõudumööda aidata. Pisut see aitas kah.

Nii et vene kiriku kool oli olnud puht venestamise kool, ainult luteriusu koolid kiriku koolid hoidsid eestlust alles. Venekeele oskusega oli köstrikool muidugi Vissi koolist kaugel taga.

1917/1918. õppeaasta vältel juhtus Eestis mõndagi. Vene sõjavägi liikus vahetpidamata ida poole. Valgas lasti kaks vene laskemoona ladu õhku, suitsusambad olid koolimaja juurde näha. Karula mõisa tuli rühm Eesti diviisi mehi, mõisa kaitseks. Neist oli tõesti kasu – hoidsid ära taganevate venelaste rüüstamiskatsed. Kord pidi isegi tulevahetuseks minema, kui venelased tahtsid taganemiseks veovahendeid saada. Muide, tolle eesti rühmaks allohvitseriks oli Liba Jaan, toosama, kes mulle karjas vene keelt õpetas ja kellest 1918. aasta suvel sai kupja väimees.

Meile tuli uus õpetaja, vene sõjaväest tulnud leitnant Lüüs. Oli meie poiste lemmik. Kui ta kevadel järsku kadunud oli, kuulsime, vist köstrilt, et ta oli läinud Eesti üksusi organiseerima. Meil Liivakuga olid silmad märjad, et ta meid kaasa ei võtnud. Kapten Lüüs oli Vabadussõjas Skautide Pataljoni kompaniitülem ja vabariigi lõpupoole kolonel piirivalves.

Kevadel algas köstri vanas koolimajas leer, mis kestis kolm nädalat. Ema arvas, et pean kah leeri minema. Peapõhjus oli vist, et mulle oli just uus ülikond tehtud, sai selle ära kasutada. Ega midagi, rääkisin köstriga, tema oli nõus. Lahkusin nii koolist kaks nädalat enne õppeaasta lõppu. Köster andis hiljem ikka tõendi, et olen kaheklassilise kihelkonnakooli lõpetanud. („*Vara-valgest õhtu ehani*“ 1995)

1966.a. anti tühjaks jäänud hooned üle tollase VSÜ "Kalevi" Kesknõukogu bilanssi ja siin hakati korraldama lastele suviseid ujumislaagreid. Vana koolihoone remonditi ja seal oli võimalik majutust korraldada. 1970. aastast hakati tegutsema **Lüllemäe spordibaasi** nime all. 1972.a. rajati järvele 50-meetrine ujula, hiljem sööklahoone, palliplatsid, suusa- ja jooksurajad. Kui algul külastasid spordibaasi põhiliselt noorujujud, siis hiljem muutus Lüllemäe spordibaas meelispaigaks ka suusatajatele ja orienteerujatele. Spordibaas oli paljude vabariiklike suusavõistluste ja isegi üleliidulise ulatusega orienteerumisvõistluste keskuseks. Taasiseseisvunud Eesti Vabariigi algusaastail ei suutnud spordibaas kohaneda uute majandusoludega ja lõpetas tegevuse. Koolimaja tagastati omandireformi käigus Karula kogudusele ning ülejäänud hooned anti 1994.a. Karula valla munitsipaalomandusse.

Praeguseks on nii koolimajal kui teistel hoonetel ja rajatistel uued omanikud.

KP 32 Kõrgemägi

Jaan Lattik:

... See oli just kui looduse ime, et kohe silme ees igal pool mäed. Karula kuplistik iga seltsi ja sorti mägedega võis tõepoolest üht võõrast inimest, kes esmakordselt sinna valda juhtus sõitma, tuli too reisija Harglast, Sangastest või ka Urvastest või veelgi kaugemalt, võluda ja haarata oma künkalise käega sülle. Oma valla inimene loomukohaselt ei näinud midagi erilist Jumala ilusas loomingus. Arvas, et pidigi nii olema. Kui sõnnikukoorem järsu mäe kaldal ümber läks, siis kirus, et "misjaoss siia näid mäki nii pallu om visat". ("Mõrsjapärg" 1951)

Kõrgemäelt avaneva vaate ees ei pea ka Karula valla inimene silmi maha lööma. Üle **Kõstrijärve** ja **Kõstrisoo** nõo kõrguvad **Hallimägi** ja **Rebase Tornimägi**. Siit tehtud **Toomas Trapido** foto ehib **Karula Rahvuspargi** külalistemaja konverentsisaali seina.

Kõrgemäe läänenõlval paikneb **Rehemäe talu**. Sellel kohal asus endine **kirikumõisa** suur **rehi**. Selle suurust näitab seegi, et talu ehitamisel eluhooned rehe vundamendi ühte, abihooned aga teise otsa rajati, vahele jäi veel paras õuemaagi. See rehi oli omamoodi kultuurimajaks möödunud sajandi lõpul. Suviti kohandati avar rehealune laudade ja pakkudega istmetega pidude kohaks. Sajandi lõpul mängiti siin mitmeid näidendeid, nagu Lydia Koidula "Saaremaa onupoeg", "Säärane mulk" ja "Kroonuonu", August Kitzbergi "Rätsep Õhk", "Sõda pruudi pärast", "Koit ja hämarik" jt.

Kirikumõisa rehest on rahva mälestustesse jäänud ka üks sünge, kuid tõele vastav lugu. 1821.a. talvel tungis marutõbine emahunt Sangastest tulles Kaagjärve, Pikkjärve ja Karula aladele ning pures ja hammustas 12 tunni jooksul 32 inimest, enne kui ta suudeti maha lüüa. Taudihaiged toodi kirikumõisa rehte, kus neid valve all kinni hoiti kuni nad krampides ja valudes surid.

See tohutu inimlik tragöödia on leidnud kajastamist **Bernard Kangro** 1947.a. paguluses kirjutatud näidendis "Hunt" (trükkis ilmus 1967). 1991.a. pani näidendi võru keelde ümber Kauksi Ülle. Nüüd juba pealkirja all "Susi". Näidendi esimest vaatust mängiti 5. augusti 1995 südaööl Lüllemäel, Kaika VII suveülikoolis (tervikuna esmakordselt "Vanemuises" 5. novembril 1995).

Antsla lähistelt Oekülast pärit Bernard Kangro on Karulaga vägagi tihedalt seotud. Siin elasid tema sugulased, siit kaudu kulges koolitee Valka, siit leidis ta endale abikaasa. Tema loomingus kohtab üsna sageli Karula motiive.

Karulast leidis endale abikaasa ka **Ain Kaalep**. Ain Kaalepi huvi Karula vastu pärineb tegelikult varasemast. Nimelt olnud Jaan Lattiku "Meie noored" esimene raamat mille ta iseseisvalt kaanest kaaneni läbi luges. Et raamatus räägivad lapsed huvitavat Karula murret, siis õppis Ain Kaalep ka ise selle keele ära. Praegu on Valga- ja Võrumaa piiril asuvas Sora talus Ain Kaalepi suvekodu.

Sünnilt Karula mees on Õru metsavahi poeg **Valev Uibopuu**. Paguluses töötas Valev Uibopuu aastaid koos Bernard Kangroga Eesti Kirjanike Kooperatiivi kirjastuses Lundis. Kirjaniku soovi kohaselt maeti urn tema säilmetega Karula surnuaeda.

KP 33 Kivi Kullamäe (Kirikumäe) nõlval. Vaade Põhjasõja lahinguväljale

Tänapäeval saab Põhjasõja lahinguvälja lähistel rahumeelselt mäesuusatamist ja kelgutamist harrastada. Omal ajal tapeldi siin hoopis ägedamalt.

Sellest räägib meile üks **Jaan Lattiku jutt „Räägi mulle üks jutt“:**

See juhtus Võrumaal, Karula kihelkonnas ja Karula vallas. Seal üldiselt juhtus ja sündis väga palju imelikke asju ja värke. Ega ma's muidu ei oskaks sealt niipalju kirjutada. Need mäed, metsad, järved ja orud on seal tulvil igasuguseid juhtumeid.

Üks Põhjasõja veriseid lahinguidki löödi Karula kiriku juures. Ja sellest ajast ongi pärit lugu, mida ma nüüd jutustan.

Ilm olnud hirmus palav, kui peetud parajasti sõda sellel kohal. Rootslasi vähe ja venelasi nende vastu mis meri. Aga allaandmist ei olnud kummalgi pool. Sõda ja lahing siis ka lõppenud nii pooletera-mehelikult. Väed tõmmatud tagasi. Venelased seletanud küll, et nemad olid võitnud, rootslased omalt poolt kinnitanud, et võidust polnud venelaste juures kihku ega kahku. Surnuid jäänud lahinguväljale rohkesti. Praegugi puhkavad nende väsinud surnuluud kiriku läheduses.

Üks rootsi kindraleid, kes oli kogu aeg võidelnud esirinnas, läinud Kirikumäe nõlvale allika juurde. Võtnud kiivriga allikast vett ning joonud hiigla sõõmuga ennast surnuks ja kukkunud kui välgust tabatuna maha. Mehed jooksnud küll kiires korras allika juurde, et mis on kindraliga juhtunud, et kukkus kui puu ümber. Surnud, mis surnud. Mis sa seal veel aitad või oled! Võetud ja maetud siis kiriku müüride kõrvale maha. Matusepäeva õhtul aga kuuldud allika lähedusest metsast – tol ajal kasvanud seal päris korralik mets, imegi-ilusat linnulaulu. Olnud ööbikust veelgi toredam ja kenam. Vahest kostnud nii, kui oleks lauldud kahe häälega. Üks lind üht häält ja teine teist häält. Ohvitserid, sõdurid ja ka talupojad läinud allika juurde vaatama, et mis lind see ometi võiks olla, kes sedaviisi laulab, et aina kuula ammuli suuga ja imesta. Kedagi ja midagi ei leitud. Kui inimesed jõudnud allika lähedale, vaikinud linnulaul äkitselt, nagu oleks keegi viisi noaga läbi lõiganud. Teise päeva õhtul, täpselt samal ajal ja tunnil, ütle või ära ütle, pistab lind jällegi laulma. Nii juhtunud see ka järgmisel ja kõigi teistel päevadel. Kätte aga laulikut ei saa, ka näha ei ole võimalik. Mis muud, kui asi selge. Ei see polnud kellegi tavaline laululind, ei ööbik ega mõni tema lähedane sugulane. Pidi olema üks vaim või inimene, kes on linnuks nõiutud. Miks ta just siis hakkas laulma, kui oli rootsi kindrali matus, kuna varemalt polnud ükski inimene midagi sarnast kuulnud, selle üle murdis sõjavägi ja ka ümberkaudne rahvas pead. Aga murra pead nii palju ja nii kaua kui tahad. Kui ikka kuskilt väljast selgust ei tule, ei aita ükski peapiinamine. Saladus jääb saladuseks. Varsti seadis rootsi vägi ennast äraminekuks valmis. Haavatud võeti kaasa, surnud maeti Karula mulda. Venelased olid varemalt oma teed läinud. Hommiku vara, enne päikese tõusu algas marssimine. Siis pidanuks kuulma, kuidas lind allika juures laksutas. Olnud aga viisid ja noodid, mis pannud kohe kananaha kuulajaile ihu peale, et sellist ilusat linnulaulu pole küll ükski surelik varemalt kuulnud. Selle järele vaikinud lind. Mitte ühtki häält ei kuuldud enam kiriku lähedalt metsast, kus allikas asus.

(kogumikust „Räägi mulle üks jutt“ 1946)

Kindraliallika kohale tehti tänasele noorusele suusa- ja kelgunõlv. Allikas on maa all ikka olemas, aga tema veed on juhitud kirikumäe nõlva alla tehtud tiiki. Tiigist saab vajadusel vett suusaradadele kunstlume tegemiseks.

Märkus

Ajaloost on teada, et tegelikult toimus siin üks suur lahing hoopis talvel.

2. jaanuari 1708. a. õhtul toimus Karula kiriku lähedal lahing. Vene ratsaväele (umbes 4300 meest), kes oli kindralmajor Otto Rudolf von Schaumbergi juhatusel Karula kiriku juurde laagrisse asunud, tungisid kallale Papijärve lähistel laagris asunud rootslased (umbes 570 ratsa- ja 2000 jalameest) oberstleitnantide A. J. Kaulbari ja Brömseni juhatusel. Kallaletungil olnud algul ootamatuse tõttu edu, kuid rootslased löödi vaenlase liiga tugeva ülevõimu tõttu varsti kaunis suurte kaotustega põgenema (*Helmut Hallemaa, „Karula looduse õpperajad“ 1975*)

Aga see Jaan Lattiku suveversioon on kena küll, et sellega edasi minna:

KP 34 Jaan Lattiku infotahvel ja mälestuspink Karula kirikute juures

See infotahvel ja mälestuspink avati 23. juunil 2018. aastal EV 100 sündmuste raames.

Tutvume Karula kuulsaima Jaani lühiCV-ga ja puhkame mälestuspingil veidi jalgu.

Seejärel jätkame Lattiku „Räägi mulle ühe jutuga“: Aga uued asjaolud ja nähtused hakkasid ilmsiks tulema. Kindrali hauale, mis asus kohe kiriku müüride kõrval, kirikut enam ei olnud, olid vaid müürid, kasvasid imekiiresti ilusad õitsvad lilled. Hauaküngas üleni lilli täis. Kes neid istutas või kasvama pani, kes neid kastis ja kuidas nad nii imekiiresti õitsema löid, selle üle algas jällegi rahva keskel kõva peamurdmine. Midagi oli korrast ära. See oli sajavõrra kindel.

Karulas elanud tollal üks väga kange köster, kes ei olevat kedagi kartnud, ka mitte isegi vana kuradit. Vaat' seesama köster oli võtnud nõuks, et läheb ja püüab linnu kinni, kes ometi laulis nii ilusaid viise, kui ta aga kordki veel peaks häält tegema. Ka tahtnud ta uurida toda saladust, kes see kasvatab lilli kindrali haulal. Heakene küll. Ühel hästi pimedal õhtul peitnud ta ennast kirikutorni viiva trepi alla, mis oli venelaste põletamise tööst alles säilinud. Seal oli ta siis puurinud oma silmad haua suunas, et peaks ikka midagi nägema, kui keegi liigub või tuleb. Umbes keskööl lõõnud taevas selgemaks, pilved harvenenud, nii et tähedki tulnud avalikuks. Ja mis sa ütled: kaks väikest lindu lennanud haua peale. Karanud ja hüpelnud ühest kohast teise ja ajanud kogu aja oma linnukeeles juttu. See ei olnud niisugune tsissistamine või vadistamine, nagu linnud tavaliselt vadistavad. Olnud justkui laste jutt. Kui väike laps hakkab rääkima, siis ta ütleb seesuguseid poolikuid, katkisi sõnu, tulevad pulgaga tõugatult suust välja. Äkki hakanud sadama vihmapiisku. Olnud uduvihm. Ka köstri käte peale tulnud veidi udu. Pilvi aga näha ei olnud. Tähed paistnud selgesti. Sellel udul olnud mingi magus lillilõhn juures. Köster ei ole ennast liigutanud. Hingamise juures hoidnud suud vastu müüri, et kuidagi mitte endast märku anda. Tükikese aega kestnud lindude külaskäik. Kui nad olid õhku tõusnud, kattunud taevas jällegi pilvedega. Kuid vihma ei tulnud. See nägemus olnud nii huvitav ja meeltülendav, et luuraja ei saanud paaril ööl korralikult uinuda. Tal olnud tunne, nagu oleks ta ühendusse astunud ülemaiste võimude ja vägedega. Kellelegi ei hinganud ta oma salajasest käigust. Järgmisel pühapäeval lugenud ta kiriku varemete kõrval jutlust. Õpetajat (*Hornung – tema mälestuskivi on Karula uue kiriku õuel ja temaga tutvume lähemalt Rebasrajal*) ei olnud. Ta oli venelaste poolt vangistatud ja ära viidud. Mõne aja pärast pääses ta põgenemise teel lahti, kuid suri katku (*suri vangistuses*).

Rahvast tulnud jumalateenistusele väga palju. Kõik Karula kihelkonna rahvas, kes oli sõja jalge alt pääsenud, metsas ennast varjanud või muidu ellu jäänud, oli olnud koos. Kui köster ürranud laulu, oli rahvas imestuse pärast tahtnud kangeks jääda. Nii ilus, sulav ja kõlav hääl olnud köstril. Varemalt ei olnud ta kunagi sedaviisi laulnud. Koguduse ühislaul jäänud kaugele maha tema omadest. Jutlus, mida ta ette kannud, olnud samuti südamlilik ja tunginud kui oherdiga inimeste hinge. Ta olevat rääkinud taevalikest vaimudest, kes tulevad maa peale lindude näol. Kes kastavad ja niisutavad kuivanud maapinda taeva kastega ja uduga. Ta olevat siis näidanud käega rootsi kindrali hauale ja ütelnud, see mees oli sangar, kes omas oma sõduri rinnas jumalikku jõudu. Ta suri, kui ta oli joonud palava ilmaga meie allika karastavat vett. Tema surma leinavad sõjamehed. Ja sealtpoolt surmagi leinatakse teda taga. Tema viib hauda rootslaste võidu. Ja meie maale tuleb üks teine jõud ja võim. Aga siia hauda ta ei jää. – Kokkutulnud kogudus ei suutnud kuidagi aru saada, mis selle köstriga on juhtunud, et ta niiviisi räägib. Jutluse ja jumalateenistuse lõpul surunud ta väga südamlilikult ristiinimeste kätt ja tähendanud, et ei tea kauaks teda veel on siin Karulas. Lubanud välja rännata, kuhugi hästi kaugele. Kui tuli sügis, tuli talv, siis juhtus jällegi midagi erakorralist ja harukordset. Ühel päeval oli kindrali haud kiriku kõrvalt kadunud. Mitte ühtki märki polnud järele jäänud, et vaat' seal selles kohas oli kord hauaküngas. Toodud kangid ja labidad, raiutud lahti külmanud maapind. Kõik tühi, mis tühi. Kes see viis ja varastas surnu ära, seda keegi ei teadnud. Umbes samal ajal kadus köster Karulast. Arvati ja usuti kindlasti, et ta kuidagiviisi oli ühenduses salapärase kindralihaua kadumisega. Rahvas teadis väga hästi, et ta oli mees, kes omal ajal vanakuradigi oli läbi kolkinud, ja et see siis temasugusel oli tühine asi pidada ühendust vaimudega. Kurat ei saanud kolme tilka verd, nüüd siis võisid taevased vaimud teda igal ajal toetada.

Asi olekski jäänud soiku ja igaveseks saladuseks, kui mitte Urvaste rahvas ei oleks toonud veidikese selgust pimedusse. Urvaste on Karula naaberkihelkond. Ja ega see ei tea mis maailma ime pole, kui

Karula sündmused otsaga Urvastesse jõuavad. Mõlemate kirikute vahet on umbes niisama palju maad kui Karulast Valka, see tähendab paar kilomeetrit üle kahekümne. Mõlemad kirikud asetsevad kõrgel kohal. Ühe kiriku tornist võib vabalt teist templit näha. Karula asend on siiski niipalju kõrgem Urvastest, et Karula vundament ja Urvaste kiriku torni tipp on ühel kõrgusel. See ei võigi minu arvates teisiti olla. Sest ega Karula üheski tükis Urvastest alla ei jää.

Mis seal Urvastes siis juhtus, see oli juba midagi, mida maksab kirja panna. Ühel ennejõuluaegsel pühapäeval varahommiku tunnil olid inimesed, kes elasid Uhti järve läheduses, kuulnud järve peal mingisugust kelladega sõitmist või edasi-tagasi sagimist lumisel järveteel. Mindud siis vaatama, mis seal võiks olla. Ja mitu inimest kohe olid oma silmaga näinud järvel kihutavat kahe hobuse saani. Hobustel olnud kurinad kaelas, mis annud hästi heledat häält.

Saanis istunud üks toredas sõjaväemundris mees, kelle nägu aga ei saanud eemalt näha. Raudkübar olnud hästi sügavale üle silmade tõmmatud. Kutsar olnud pukis ja juhtinud hobuseid. Sõit kestnud üsna tüki aega. Sõidetud ühest järve otsast teise mitu korda. Siis ilmunud järve kohale kaks väikest lindu, kes pistnud laulma ütlemata ilusa linnuhäälega. Kesktalvel külmal ajal kuulda linnulaulu järve kohal, see pole nali. Umbes samal ajal ilmunud Karula poolt järve äärde üks mees, kes oli võtnud kübara peast ja ürganud laulu, mis alles olnud laul. "Just kui Karula köster laulab teine?" ütelnud inimesed. Tollest jumalateenistusest, kus köster nii ilusasti laulis, oli läinud jutt laiali, et laulab just kui Karula köster. Seda ütlust tarvitatud igal pool, kuhu rahva jutt küündis.

Äkki keset järve murdunud jää. Ja sõitja ühes kutsari, saani ja hobusega kadunud järve sügavusse.

Nagu teada, on Uhti järv kiriku all kõvasti sügav, et ära aga mine lähemale, kui ujuda ei oska.

Silmapilkselt olnud kõik kui luuaga ära pühitud. Ei sõitjat ega hobuseid, ei linde laulmas ega meest, kes laulis nii vägevasti, kui laulis kord Karula köster...

Tolle salajase sõjamehe sõit ei ole siiski veel lõppenud. Rahvas teab rääkida, et sõjamees ei olnud keegi muu kui rootsi kindral, kes puhkas lühikest aega Karula kiriku müüride varjus ja kes siis nägemata, tundmata jõudude ja vaimude käsul, kutsel ning abil lõpetas oma maapealse rännaku Uhti järve jäisel pinnal. Nüüd ta jätkab sõitu mööda järve sügavust; vahel jõuluööl võivat praegugi kuulda jää all kurinate kõlminat. Rahvas teab väga hästi, et see on vana põhjasõjaaegne rootsi kindral, kes seal mööda järve sügavust edasi-tagasi kihutab. Juhtub mõni võõras teekäija, kes ei ole Võrumaalt pärit, küsima, et kas see jutt ka tõele vastab, et keegi jää all sõidab, siis Urvaste inimestel on üks vastus. Ega teist ei ole. Tulgu võõras ja kuulaku ise oma kõrvaga ühel jõululaupäeva õhtul, kas on järve põhjas midagi kuulda või ei ole? On võõras kole uudishimuline ja tahab teada saada, kui kaua vee all sõit kestab, siis ütlevad inimesed, et nad selle kohta ei oska midagi ütelda. On's see nii tähtis, kui kaua elab, hõljub, liigub ja rändab suust suhu ilus muinasjutt, mis on kui küps maasikmari eesti noortele suhu pista, kui nad küsivad: noh, räägi siis üks jutt. (*Jaan Lattik. "Räägi mulle üks jutt" 1946, lk. 7-15*)

Karula kirikuga on seotud kolm Eesti varasemast kultuuriloost tuntud nime.

1630-1642. a. oli Sangastes, ühtlasi ka Laates ja Karulas pastoriks **Joachim Rossihnius**, kes 1632. a. Riias ilmunud katekismuse ja evangeeliumiga pani aluse tartu-murdelisele kirikukeelele, mida üksikutes kihelkondades tarvitati veel 20. sajandi algulgi.

Aastail 1698-1715 töötas siin **Johann Hornung**, kes viis ellu B. G. Forseliuse püüde kasutada jutlustes võimalikult rahvapärasemat keelt. Ometi ei leidnud ta kaasaegsete poolt teenitud lugupidamist, sest enamikus saksa soost kirikuõpetajad olid igasuguste sedalaadi muunduste vastased. Hornung on nn. "parandatud eesti kirikukeele" looja oma 1693.a. avaldatud "Grammatica Estonica" ja mõningate vaimulike teostega ("Koddo ning Kirgo Raamat" jt.). Ta oli üks väheseid, kes elasid kogudusega kaasa Põhjasõja raskused ja sellel raskel ajal ei põgenenud. Seetõttu kahtlustati teda reeturiluses ja vangistati mitmeid kordi nii rootslaste kui venelaste poolt. 1715. a. suri ta sõjavangis.

Hornungi teeneks võib ja peab pidama 1687.a. alguse saanud Karula loiuale koolielule hoopis uue hoo ja hingamise andmise.

Hornungi mälestuskivi leiame Karula uue kiriku õuelt

1848-1857. a. Karulas kirikuõpetajaks olnud **Adalbert Hugo Willigerode** suundus hiljem Tartu Maarja kogudusse. Ta võttis osa esimese ja teise Eesti üldlalupeo korraldamisest, oli 1857-1858 "Tallorahva

Postimehe" toimetajaks, avaldas saksakeelseid kirjutisi ja lõi vaimulikke laule. Jaan Kross kahtlustab teda oma raamatus „Pöördtoolitund“ papa Jannseni „äraostmises“.

Karula kiriku juures olles on ehk õige aeg ja koht koht ka kiriku kirju ajaloo meenutamiseks:

KARULA VANA KIRIKU LUGU

Teadaolevate andmete põhjal oli kirik Karula kihelkonna keskuses Lüllemäel olemas juba 1318. aastal. Sajandite jooksul on kirik sõdades väga palju kannatanud. Karulast pärit kirjanik, poliitik ja kirikumees **Jaan Lattik** kirjutab sellest perioodist:

Läbi Karula on liikunud väga sageli sõjaväed. Venelased, tulles Pihkvast, ajasid alati oma sõjasihid ja – sarved Karula suunas. See on kõige otsem tee Valka. Ei ole midagi imestada või hakata vastu rääkima, et kõik need võõrad ei puistanud mitte ainult tolmu oma jalgadelt Karula pinnale, vaid jätsid sinna ka veriseid jälgi, jätsid varemeid ja purustusi... Kiriku maha põletamine oli see kõige pisem asi. Üks Põhjasõja veriseid lahinguidki löödi Karula kiriku juures... („Räägi mulle üks jutt“ 1946)

Kiriku vanad müürid ei pidanud mitmekordsele hävitamisele vastu ja purunesid. Karula õpetaja **Colestin Helling**, kes oli siin ametis 20 aastat, jättis 1779.a. surses kogu oma pärandi kirikule sooviga, et kirik uuesti võlvitaks. Müürid aga ei suutnud kanda ja seepärast tuli leppida lihtsa puulaega. C. Hellingi pärandist osteti kirikule orel.

1784.a. toimus kiriku juures talurahva vastuhakk valitsusvõimude uue maksu, nn. pearaha kehtestamise tõttu. Vastuhakk suruti maha ja süüdlasi karistati kiriku juures kohaleaetud rahvahulga pealtvaatamisel.

1835.a. tegid kirikule remonti ning ehtasid seda ümber arhitekt Hess ja puuseppmeister Dexling. Hiljem ehitati veel ka uus puutorn. Altaripildi, koopia Brüllow'i maalist „Jeesus ristil“ kinkis kirikule Karula mõisa omanik **Moritz Friedrich von Grote**. Põhjasõja ajal Riias valminud haruldase ja kauni kõlaga kirikukella kinkisid kirikule Sangaste, Vana-Antsla ja ligaste talupojad. Kiriku tuulelipu järgi sai ilma ennustada – kui see krigises, oli vihma oodata.

1934.a. asus kogudust teenima õpetaja **Karl Kiisk**, kelle aktiivse tegutsemise tulemusel tehti kirikule taas põhjalik remont ning kirik pühitseti uuesti 23. augustil 1936. aastal.

1944.a. põles kirik täielikult maha ja on tänaseni varemeis.

KIVIRAIENDID KARULA VANA KIRIKU MÜÜRIS

Aastad tagasi leiti paljanevatelt kirikumüüridelt esimesel hinnangul vanimad Eestis teadaolevad kiviraiendid. Koos pühitsusristidega, rõngasristiga ehk päikesemärgiga on siin paljastunud ka linnupeaga mehe ja naise kujutis. Selliseid viljakust sümboliseerivaid kujutisi on leitud Põhjalast, neist tuntuimad on ~4000 aasta vanused raiendid Karjalas Äänisjärve ääres.

Inimfiguurid ehk „Karula kiriku paarike“ kiriku idaseinas e. kooriosas asuva ukse kõrval pole ainus raiendit kandev kivi Karula kiriku müürides. Kiriku välisseintes on mitmel kivil näha ristimärke.

Üldiselt kasutatakse ristimärke pühitsuseks, õnnistuseks, mälestuseks või kaitseks kurja eest. Lisaks inimfiguuridele ning ristimärkidele kannab kolmandat tüüpi kujundit kiriku loodeotsa nurgakivi. Sellesse on raiutud ring, mille sees on punkt. Rahvapärinus räägib ankrukivist Karula kiriku nurgas ning kujutist seostatakse kiriku rajamisest tormist pääsenud meremeeste poolt.

„Karula paarikese“ vanuse ja päritolu kohta on ajaloolased eriarvamustel. Isegi siis, kui tegu pole Eesti vanima kaljujoonisega, on Karula kirik ometigi oma kiviraiendite – „Karula paarikese“, ankrukivi ja ristikivide poolest tähelepanuväärne. Neist kujutis nn ankrukivil võib olla isegi muinasaegne. See on teatavasti (nagu ka rõngasristid) ürgne päikesekujutis paljudel rahvastel. Ja päikest, nagu paljud teised, kummardasid ka eestlased.

Karjala kaljuraiendid on umbes 4000 aastat vanad. Kui vana on Karula raidpilt, ei tea. Ehk aitavad vastusele lähemale edasised uuringud ja ehk ka arheoloogilised kaevamised. Igal juhul on tegemist viimase kümnendi ühe põnevama ja vastuolulisema leiuga.

KARULA UUS KIRIK

Pärast Teise maailmasõja lõppu peeti köster **Aksel Kripsaare** eestvõtmisel plaani kirik taas üles ehitada, kuid kavatsusest kaugemale ei jõutud. 1949.a. muretseti kadumaläinud haruldase kirikukella asemele pisem kirikukell, mis on praegu uue kiriku kellatornis.

Rasketel sõjajärgsetel aastatel 1945-48 hooldasid kogudust praost mag. **Robert Kannukene**, kes veel kiriku varemetes noorteleere pidas ning praost **Jaan Maior**. Peale neid sai kogudus hooldaja-õpetajaks Valga Peetri-Luke koguduse õpetaja **Jaan Audova** ning kuni aastani 1972, mis koguduse töö katkes, teenis kogudust vaimulik **Artur Raibakas**.

1992. aastal tuli Karula kogudust ja kirikut taastama **Enno Tanilas**. Olude sunnil peeti viie aasta jooksul jumalateenistusi Lüllemäe kultuurimajas, kuid peagi tekkis mõte ehitada Lüllemäele uus kirik. Ajaloolise Maarja kiriku taastamine ei tulnud reaalseid olusid arvestades kõne alla, kuid sobivaks hooneks tundus olevat endine kirikumõisa ait-kuivati, mida viimastel aastatel loomalaudana oli kasutatud. Kahe pingelise tööaasta tulemusel pühitses peapiiskop **Jaan Kiivit** 10. mail 1997. aastal sisse **uue Karula kiriku**. Väga oluline osa kiriku valmimisele oli paljudel lahketel annetustel ja kohaliku koguduse töö.

PASTORAAT

Uue Karula kiriku läheduses, taamal paremat kätt asuv valge suur **pastoraadihoone** on samal kohal olnud tõenäoliselt juba poola ajal. See kirikumõisa südames olnud hoone hävis Põhjasõjas ning ehitati uuesti üles pastor **Warnecke** ajal 1731-1734. Hoone auväärsest vanusest annavad tunnistust käsitsi kirvega raiutud laetalad ja kaunid võlvkeldrid, mis on praeguseks muutunud varisemisohtlikeks. Majas oli väidetavalt 14 erinevat ruumi; siin oli koguduse palvesaal, kus peeti jumalateenistusi aastatel 1946-1972 ning eraldi sissekäiguga koguduse kantselei, kus asus ka arhiiv. Elutubades olid valged kahelkivist ahjud.

Pastoraadihoonet kasutati põhiliselt eluhoonena Karula kiriku õpetajatele, kuid vahel ööbisid siin ka rändajad. Paar nädalat olevat majas peatunud „Kalevala“ koostaja, soome rahvaluule- ja keeleteadlane **Elias Lönnrot**, kes 1884.a. läbi Liivimaa rändas.

II Maailmasõja lahingutes sai pastoraadi Antsla-poolne osa kivi katuse osa kannatada ning hakkas läbi laskma. Sõjas läks kaduma ka kogu kihelkonna inimeste arhiiv, samuti õpetajate raamatukogu. Peale sõda asusid hoones postimaja ning pank, hoone võlvlagedega keldris hoiti Karula sovhoosi kloonikartuleid, seal asus ka kogu Lüllemäe rahvale mõeldud varjend. Suviti viibisid hoones EÜE tudengid.

Pastoraadihoone ning ka Karula koguduse käekäigule sai määravaks hoone suurus, kuna maksudeks kulus peaaegu kogu annetustena saadud raha. Oli kaalumisel ka sovhoosi kontori rajamine hoonesse, mille tulemusena oleks hoone tõenäoliselt säilinud, paraku jäi see plaan teoks tegemata.

Loodetavasti õnnestub seda ajaloolist hoonet täielikult hävingust veel päästa.

Pastoraadihoone on muinsuskaitse all.

KP 35 Tehisküngas 7 x 7m Karula esimesel surnuaial

Oleme kohalike teede ristumiskohas asuval Lüllemäel. Tõenäoliselt sai mägi oma nime siin asunud võrokeelsest lüllest ehk kaagist ehk karistuskohast. Ja mäe järgi sai oma nime Lüllemäe küla. Kas see tehisküngas võis olla lülle asukoht? Seda me täpselt ei tea. Võime ainult oletada. Küll teame seda, et siin asus Karula esimene surnuaed.

Karula kalmistute ajalooa tutvumisel palume teejuhiks Jaan Lattiku vennatütre Helbe Merila-Lattiku:

Karula kalmistu ajalugu on sama pikk, kui Karula kiriku ajalugu. Ja kiriku ajaloole me võime tagasi vaadata peaaegu 750-800 aastat, sest just Ugandi muinasmaakonna kaudu Eesti lõunapiiril, kuhu Karula kihelkond kuulus kõige piiriäärsema kihelkonnana, algas Eesti alade vallutamine ristirüütlite poolt 1208 aastal ja ristiusustamine. Millal siia siis esimene kirik püstitati, seda võib ainult oletada. Algselt tekkis veel ümberkaudu hulgaliselt katoliiklikke kabeleid, mis aga aja vältel on täiesti hävinud ja säiluvad ainult rahvajuttudes või mõne mäekünka nimes (Niklismägi, Kabelimägi jne.).

On aga tõepärane, et just läbipääsmatute soode vahele surutud järsukaldalisel ja paikkonda valitseval kõrgel Lüllemäel, mis asetseb kohalike teede ristumiskohas, asus kas vanade eestlaste kindlus või püha hiis ja et just sellepärast rajati keskne kirik siia. Ja kui rajati kirik, algas ka matmine kiriku põranda alla ja kiriku ümber, kuigi mitu sajandit maeti paralleelselt ka endistele paganlikele külakalmetele, kui läbimatute teedega kevadel, sügisel või talvel kiriku juurde viia ei saadud. Igatahes ei ole kahtlust, et Karula kuulub varasel keskajal asutatud kirikukihelkondade hulka, kus ka kristlik matmine varakult juurdus.

18. saj. lõpul hakati massiliselt levivate taudide tõttu kalmistuid asustatud punktidest välja viima ja kirikute ümber matmine keelati ära. Nii toimus ka Venemaal, mille alla ka Eesti alad sel ajal kuulusid. 1775.a. keelustati keisrinna Katariina II ukaasiga matmine kirikute kõrvale ja nõuti uute surnuaedade rajamist väljaspoole asustatud punkte, mis järgnevate aastate vältel ka toimus.

Karula surnuaed viidi üle Valga – Hargla teeristist edelasse asuvale järsule mäenukile, nn Lüllemäele, kuid see ala oli väike ja maeti üsna kiiresti täis.

Üks esimesi siia maetuid oli Karula kirikuõpetaja Colectin Heilig (1759 – 1799), kes parandas kogu oma varanduse – 8000 hõberubla - Karula kogudusele ja kirikule.

1807.a. märgitakse ära kibedat vajadust uue surnuaia järele, kuna vana on täis maetud.

1812 õnnistati uus surnuaed, mis asus teisel pool Valga maanteed.

1923.a. ehitas Karula rahvaharidusselts „Ärka“ siia alalise vabaõhunäitelava.

1936.a. Lüllemäe küngas korrastati ja Karula vald püstitas Kaitseliidu algatusel siia graniitmälestussamba oma Eesti Vabadussõjas langenud kangelastele. Ausammas õnnistati suure pidulikkusega Võidupühal 23. juunil 1936.a. Siin toimusid igal aastal iseseisvuspäeval ja Võidupühal pidulikud koondumised.

19. juunil 1941 lõhuti sammas kommunistide poolt graniitplokkideks.

12. juulil 1942 mälestussammas taastati ja õnnistati uuesti.

Kommunistide naastes lõhuti see taas 10. dets. 1944 juba lõhkamise teel ja tükid veeti kalda alla võsasse. Platsile rajati busside ootepaviljon ja välikäimla, mis püsis nõukogude aja lõpuni.

Karula vabadussammas taastati uuesti endisel kohal ja avati pidulikult võidupühal 1992.a.

Järgmisesse kontrollpunkti peame tahes-tahtmata minema Lüllemäe teeristi kaudu. Siit on eriti hästi näha kogu Karula kõrgustikku läbiv Soome ja Riia lahe (Koiva ja Väike-Emajõe) vaheline veelahe.

Alevikust põhja poolt valguvad veed ojakeste ja Vähero ehk Varese oja kaudu Ärnu jõkke, kust nad jõuavad Väike-Emajõkke ja sealtkaudu Soome lahte. Lõunapoolsed veed liiguvad Verioja (Metsoja), Kantsi järve (Aheru järve, Suurjärve) ja Mustjõe kaudu Koiva jõkke ja sealt Riia lahte.

KP 36 Kabeli ase nn. vanal surnuaial

Helbe Merila-Lattik: 1812.a. õnnistati uus surnuaed, mis asus teisel pool Valga maanteed. Maantee ja Laatre – ligaste tee äärde jääval surnuaial oli algusest peale korralik piirdeaed ja Laatre tee ääres esinduslik värav.

Esimene kabel (Leichen Haus) ehitati vanale surnuaiale 1817.a.

1835.a. laiendati matmiste ala, kuna see jälle kitsaks jäi, veel 20 jala võrra (Gottesacker).

1893.a. ehitati kalmistule juba teine kabel, kuna esimene oli muutunud varisemisohtlikuks. Selle kabeli torni kinnitati Karula kiriku väiksem kell, 1668.a. Vana- ja Uue-Antsla omaniku Martin v Loevensterni kingitud kirikukell.

Vabadussõja ajal rüüstati ka kabelit ja kell viidi minema. Kabel lammutati nõukogude ajal.

Aga seda kabelit on kasutatud ka vangikongina.

Enamlaste esimene okupatsioonistaasta Eestis süstis inimestesse nii palju hirmu ja õudu, et rinde lähenedes 1944.a. sügisel valmistuti uue okupatsiooni eest massiliseks põgenemiseks. Valgast saadeti väike luurerühm, kuhu kuulus ka Valga ja hilisem Kanada skautide juht Boris Kull, uurima rindejoone asukohta. Lüllemäel arreteerisid rühma punaväelased ja paigutasid kabelisse Lüllemäe vanal surnuaial. Sealt pääses Boris Kull põgenema (valvurid õnnestus täis joota) ja ta suundus esimese hooga ligikaudu kilomeetri kaugusel asuvasse tuttavasse Taitse tallu.

Surnuaia põhjapiiride taha on 1822.a. maetud ühishauda 32 inimest, keda oli 1821.a. lõpul hammustanud Karulast läbitormanud marutõbine hunt ja kes suleti taudi hirmus külma kirikumõisa rehte, lastes neil koledates piinades surra. On teadmata, kas neist kõik marutõppe haigestusidki. Kahekümnenda sajandi alguseks oli aga ka see kalmistu täis maetud ja oli vaja rajada jälle uus kalmistu.

Selleks eraldati 1904.a. kirikumõisa põllust 4 vakamaa suurune piklik maatükk Lüllemäe järsul põhjanõlval

Nõukogude ajal maeti vanale surnuaiale ainult harva, kui just kellelgi oli veel tühjade matusekohtadega plats. Hiljem külastati kalmistut veel vähem, sest siiamaatute järeltulijad olid enamuses kas küüditatud või paikkonnast põgenenud. Kalmistu rohtus järjest enam. Ja siis, viiekümnendatel-kuuekümnendatel, otsustati nõukogude funktsionääride poolt (nagu paljude Eesti kalmistute kohta), et seda vana surnuaeda ei olegi kellelegi vaja ja see tuleb hävitada. Hävitus oli täielik – murti maha ristid, metallpiirded ja veeti metalliks. Kalmistul lasti täielikult võsastuda. Alles viimasel ajal on muinsuskaitse ettevõttel kalmistu võsast välja raiutud.

On suudetud kindlaks teha mõnekümnel hauatähisel olevad nimed ja matmisajad.

Sellel väikesel maalapil puhkab väga suur tükk Karula ajalugu.

Teiste hulgas on Lüllemäe vanale surnuaiale maetud:

Moorits Ellram (1854-1918) – Karula kauaaegne metsahärra

Emille Kotilõim (Lattik) 1885-1943 - eluaegne Karula koolide õpetaja

Reichard Paul Reichard (1860-1927) – Kaagjärvel resideerinud kõrgema metsandusharidusega metsaülem Karulas, kelle alluvuses Koobassaares töötas metsahärra (metsnik) Morits Ellram.

Mõlemad mehed töötasid metsaülematena mõisnike von Grotede ajal, mõlemad mehed olid ka rahvamehed ja sõbralikud talupoegadega suhtlejad

Karl Stimm (1828-1895) – legendaarne Karula köster ja koolmeister. Töötas koolimehena 50 aastat (Stimmi hauaplatsi asukoht on kaardil punase ristiga)

August Sooner (1853-1912) – Karula metskonna Karaski vahtkonna metsavaht, kes võttis osa esimestest üldlaulupidudest

KP 37 Nn. uue surnuaia esimene värav

Helbe Merila Lattik: 1904.a. uus surnuaed õnnistati ja alustati matmisi. Värav ja sissesõidutee rajati läände, ligaste – Laatre tee äärde, nii et hobused kirstuga tuli kas järsust mäeküljest üles tõmmata või tuli kirstu kätel hauani kanda. Ka siia rajati punastest tellistest postidega esinduslik värav. Praeguseks on säilinud värava telliskivipostid.

Hiljem laiendati ka seda surnuaeda, mida nüüd hüüti uueks surnuaiaks, veel tunduvalt ida suunas kuni Nõmme taluni. Vana sissesõidutee jäi liiga kaugele ja nüüd ühendati kalmistu keskosa asunduse peateega otse kiriku vastast, mis kujuneski peateeks. Väravat ei ole siin kunagi olnud, samuti nagu pole sellele kalmistule ka kunagi kabelit rajatud. Surnuaed on haljastatud kaunite lehtpuude ja nulgudega.

Siin on leidnud oma viimase puhkepaiga väga palju Karulale olulisi inimesi.

Teiste hulgas on Lüllemäe uuele surnuaiale maetud:

Andrus Ahmann (1864-1957) - Karula vallavanem 1924-28, toetus otsustes rangelt seadustele, parandas oluliselt koolide ja vallavaeste olukorda, oli tugev isamaalane ja sisendas isamaaluse aadet noortesse

Johannes Annamaa 1867-1941) - tegutses Karulas pikemat aega meierina. Poeg Koit Annamaa (1912-1970) oli mitmekordne Eesti meister ning rekordite parandaja vasara- ja raskusheites. Saavutas vasaraheites 1936.a Berliini olümpiamängudel 8. ja 1934.a. EM-il 7.koha, oli 1935.a. maailma edetabeli 5.

Aleksander Anton (1869-1935) – köster ja Karula kihelkonnakooli juhataja, kes oli lõpetanud Tartu õpetajate seminari. Viimased eluaastad Karula vallavanem.

Julius Bernakoff (1881-1937) - Karula kauaaegne metsaülem, seltskonnategelane, meeskoorilaulu entusiast ja organisator.

Hans Kannukene (1877-1951) – Puusmetsa talu peremees, absoluutse kuulmisega muusikamees, Karula kooride ja orkestrite asutaja ja juhataja, viuldaja, helilooja. Muusikalised saavutused iseõppimise teel. Eri perioodidel Karula vallavanem ja peakohtumees. Karula vallavolikogu ja kirikunõukogu alaline liige, paljude Karula ühistute ja organisatsioonide asutaja ja juhataja või kassapidaja. Praost Robert Kannukese ja kauaaegse kooliõpetaja Olga Palu(Kannukene) isa

Praost dr. Robert Kannukene (1910-1992) – endine Keila ning ka Karula kirikuõpetaja Urvaste ja Keila kirikuõpetaja, Läänemaa praost, Usuteaduste Instituudi prof dr theol, asessor ja paljude usualaste kirjutiste autor

In memoriam Arnold Kerem (1893-1942) – teoloog ja poliitik. Palamuse ja Tartu Jaani koguduse õpetaja. Arreteeriti NKVD poolt 1941, mõrvati 1942

In memoriam August Kerem (1889-1942) – agronoom ja poliitik. EV põllumajandus-, teede- ja kaitseminister. Arreteeriti NKVD poolt 1941, mõrvati 1942

In memoriam Karl Kerem (1887-1942) - põllumees, aktiivne kohalik ühiskonnategelane. Arreteeriti NKVD poolt 1941, mõrvati 1942

Davet Lattiku perekond – Mäkiste renditalu Vana-Mendo talupidajad

Davet Lattik (1845-1917) – mitmekordne Karula vallavanem ja peakohtumees, tuntud kirjaniku, praosti ja poliitiku, EV haridus- ja välisministri Jaan Lattiku 1878-1967 ning arsti ja ühiskonnategelase Robert Lattiku 1886-1950 (suri KGB vangistuses) isa. Tütar Emille Kotilõim (Lattik) 1885-1943 oli eluaegne Karula koolide õpetaja (puhkab vanal surnuaial).

Helbe Merila-Lattik: Karula surnuaial puhkavad (näoga risti suunas seistes vasemalt paremale): lella (s.o. Helbe onu Jaan Lattiku) vanemad vennad Juhan (1871 - 1906) ja Friedrich (Prits) (1873 - 1913), siis Mäkiste peremees Davet Lattik (1845 - 1917) ja perenaine Matta Lattik, neiuna Ollmann (1850 - 1917), siis nende tütre Marta mees Taavet Metuusala (1865 - 1943) ja tütar Marta Metuusala, neiuna Lattik (1874 - 1961). Vanaisa ja vanaema vahele on sängitatud minu väike õekene, minu vanemate Robert ja Alma Lattiku esiklaps Hilja, kes suri sündides.

Osa perekonnast puhkab Vissi vene kiriku kalmistul. Kaardil on Davet Lattiku hauaplats punase ristiga

Matt Luik (1872-1927) – Karula teine vallavanem Eesti Vabariigis. Viis õiglaselt ning edukalt läbi esimese vallavanema August Simsoni(Siimsoo) alustatud maareformi. Karulas oli väga vähe nurinaid maade jagamise üle.

Johannes Lukin (1873-1934) – Eluaegne Kaagjärve Jakobi kooli ja Kaagjärve algkooli juhtaja ja õpetaja. Põhimõttekindel ja väga mitmekülgne koolimees, kes ise arendas kasvatusteooriaid. Tegeles laialdaselt ühiskondliku tööga ja paikkonna kultuurilise arenguga. Oli koorijuht ja harrastusfotograaf selle ala algaastail. Valdas köstriuskusi, ristis sadu lapsi ja mattis vajadusel. Tõeline „maa sool“.

KP 38 Purskkaev Lüllemäe meierei õunaaias, loodekülg

Karula Piimaühisuse meierei tegutses alevi keskel juba 1912. aastast. 1939. aastal oli selles 101 liiget. Ühistu toodetud Karula või ja kohupiim olid tuntud oma kõrge kvaliteedi poolest.

Meierei uut hoonet hakati ehitama juba esimese iseolemise aja lõpus, jätkati saksa okupatsiooni ajal ja valmis 1948. aastal. Nüüd juba nõukogude ajal ja tingimustes.

Kui kolhooside ja sovhooside loomine viis Karula põllumajanduse raskele allakäigule, siis võitööstus suutis hoida sõjaeelset kõrget taset likvideerimiseni.

Peale piimatsehhi likvideerimist jätkus piima kokkuost. Kohalik rahvas tõi oma individuaallehma piima ikka siia. Ka Gorbatsõvi toitlustusprogrammi täitmiseks.

Igasuguseid aegu oleme üle elanud...

Aga siit on pärit ka üks Karula edukaimaid tippportlasi – meier Johannes Annamaa poeg **Koit Annamaa**.

Helmut Hallemaa: Meier Johannes Annamaa pojana elas siin käesoleva sajandi kolmekümnendatel hilisem mitmekordne Eesti meister (1934-1940) ja mitmete Eesti rekordite omanik vasara- ja raskusheites (12,5 kg) **Koit Annamaa**. Alustanud sportimist 1928. aastast Valgas (omal käel tegi ta sporti juba Lüllemäelgi enne Valga poeglastegümnaasiumi õppima asumist), siirdus ta hiljem (1933. aastast) Tallinna sportlaste hulka. Oma parimate tulemustega, nagu Eesti rekord 1935. aastast vasaraheites (53.07) jt. kuulus ta maailma tugevamate vasaraheitjate kilda. Kümneid kordi kaitses ta Eesti spordiau mitmetel maavõistlustel ja võttis osa Berliini olümpiamängudest 1936. a., tulles maailma parimate hulgas vasaraheites kaheksandale kohale, mis oli Eesti kergejõustiklaste parim tulemus neil olümpiamängudel. („Karula looduse õpperajad“ 1975)

*Karula tippportlaste nimistus peaks Koit Annamaast järgmine olema Lüllemäe kooli vilistlane **Sixten Sild**. Sixten sai oma esimese orienteerumisinnustuse Lüllemäel, parim tulemus MM „pronks“ 1991, NSVL-i meister, 34-kordne Eesti meister, aktiivne tänase Eesti orienteerumiselu edendaja.*

Teel järgmisesse kontrollpunkti möödume sellistest tänase kohaliku elu väga olulistest objektidest nagu külakiik, kultuurimaja (juba aastast 1927 Karula kultuurielu keskus), kirikukõrts ja -pood. Siirdume hoopis Lüllemäe keskusesse ühe karu juurde.

KP 39 Karu Lüllemäe keskuse õuel

Karula nimi seostub esimese hooga karuga. Paraku sel ajal, kui Karulale pidi nime andma, siinkandis karusid ei olnudki. Olid hoopis otid (nt. oti pää -

Otepää). Helbe Merila-Lattiku arvates tulleb Karula nimi hoopis võrumurdelisest sõnast karm-karune. Põllumehele Karula eriti sõbralik ei ole, aga silmale on ta ilus vaadata.

Lühidalt öeldes: KARM JA KAUNIS KARULA!

Karu seljataga asub eelmise sajandi 80-ndate aastate keskel rajatud Karula sovhoosi kaubanduskeskuse hoone.

0 korrusel asub juuksur ja pesu vastuvõtupunkt (kodudes ei olnud veel nii ägedaid pesumasinaid kui praegu). Seal on ruumid ka maadlussaalile ja õhkrelvade lasketiirule, neid ei jõutud kahjuks valmis ehitada.

I korrusel oli Karula sovhoosi söökla ja ETKVL-i kauplus.

II korrusel oli väike võõrastemaja.

Peale Eesti taasiseseisvumist kolis võõrastemaja ruumidesse Karula vallavalitsus, söökla ruumidesse „Kuke“ pood ja baar, poe ruumides jätkas kooperatiivi kauplus. Hiljem kolis sinna „Kuke“ pood. Peale „Kuke“ lahkumist asus ruumidesse Lüllemäe pood.

2017-2018 sai hoone korraliku remondi. Nüüd tegutsevad I korrusel Lüllemäe raamatukogu, Karula Avatud Noortekeskus ja Lüllemäe pood, II korrusel asub vastse Valga valla Karula teeninduskeskus. O korrusele valmistab ruume ette Karula Muinsuskaitse Selts.

Tallinlastel on Ülemiste Keskus, Karula rahval on välja panna multifunktsionaalne Lüllemäe Keskus.

KP 40 Kaev Karula Naisseltsi õuel

Siin õuel ei saa läbi ega ümber Jaan Kompusest

Selle maja ja õue pärandas tänasele Karula vallale tänase naisseltsi tegemisteks enne sõda Karula kultuuri- ja seltskonnaelu hingeiks olnud **Jaan Kompuse** poeg **Ülo**.

Kes oli Jaan Kompus?

Jaan Kompus sündis Rõngus Juhan ja Kadri (Katariina) Kompuse kolmanda lapsena üheksast. Jaan kolis koos vanematega 1890-ndate lõpus Arulasse Madsa Peebu tallu, perekond Sannamehele naabriks.

1918. aastal asus elama oma abikaasaga Karula Lüllemäele.

Oli Lüllemäe apteegi osanik ja samas praktikant, hiljem kaupmees ja majaomanik.

Võttis juhtivalt osa Karula seltskondlikust elust, eriti lavakunsti arendajana. Alates Karulasse asumisest osales kõigis kohalikes seltsides näitejuhina, näitlejana, dekoraatorina ja lavakunstiliste ürituste organiseerijana, selle juures olles alati ise esinenud kandvais osis – kokku enam kui 100 näidendis.

Näitetegevuse kõrval olnud Karula rahvaharidusseltsi „Ärka“ asutaja, Vabadussõjas langenute mälestussamba komitee esimees ja pikemat aega Karula kihelkonna Organisatsioonide Liidu juhatuses.

Ühtlasi tegutsenud asjaarmastajana ka kujutava kunsti alal.

1926.a. ühines Ärka vastloodud Karula kihelkonna Organisatsioonide Liiduga. Liit tegi endises kõrtsihoones kapitaalremondi ja ehitas selle ümber seltsimaja saaliks, mis avati 1927.a. jaanuaris. Nüüd avanes näiteseltskonnal võimalus tegutseda aastaringselt.

Jaan Kompus põgenes perega enamlaste eest Saksamaale Münchenisse. Münchenisse jäi ta perega oma elu lõpuni

Tollasest 1927. aastal avatud seltsimajast on tänaseks saanud üha arenev Karula kultuurielu keskus **Lüllemäe kultuurimaja**.

Karula Naisselts ise on 1928.a. asutatud **Karula Perenaiste Seltsi** töö jätkajana igati tasemel. Jõudsid oma töödega laulu- ja tantsupeole ning loodetavasti pakuvad oma uute töödega edaspidigi silmarõõmu.

Kompuse või Naisseltsi majaga jagab õue endine **apteek**. Selle hoone ehitas omal kulul Valga apteeker **Alfred Rücker**. Apteek avati 2. jaanuaril 1890.

Pikki aastaid töötas siin läti rahvusest proviisor **Alexander Brasche**, kes paistis Karula seltsielus silma mitmekülgusega, kuuludes Karula Põllumeeste Seltsi juhatusse ning edendades Lüllemäel pasunakoori ja näitemängu tegevust. On säilinud Pritz Lattiku mälestus apteeker Braschest, kes meelitas pasunakoori pärast proovi õllekorviga oma majja lustiks mängima, sest „ega vaesus ei tohi elu segada“.

Jaan Lattik: Karula rahvale tegi kõik salvid, tilgad ja muud vajalikud asjad apteeker Brasche. Elas meie vallas hulk aastaid ja astus rahvale nii lähestikku ja ligistikku, et kui ei oleks keelemurre teda ära andnud, võinuks teda pidada eestlaseks. Oli rahvuse ja vere poolest lätlane. Alati elav, liikuv, vastutulelik ja lahke. Apteekri eesti keel oli võrratult kena. Eriti kui ta ägestus või mõne naeru ja rõõmu pärast hoogu sattus, siis tulid kõik eesti keele vormid tema enda grammatika alusel suust välja, nagu oleks neid sealt korgipüssiga lastud. Ei olnud tohter kodus, andis apteeker ise teatavad tilgad haigele, et võta ja küll näed, et oled varsti terve. („*Talupoja laul*“ 1953)

Kohe peale apteegi avamist hakkas samas majas teatud päevadel haigeid vastu võtma Valga linnaarstina praktiseeriv doktor **Eugen Schulmann**. Kõik hilisemad arstid on vastu võtnud samas majas ja siin asusid ka haigetoad, kuni doktor **Gerhard Anderson** 1930. aastatel samasse lähedusse uue, nn. arstimaja ehitas. Esimese eestlasest arsti sai Karula 1897. aastal, mil siin hakkas tööle **Johann Müllerson**, kes on tõenäoliselt legendaarseim Karulas tegutsenud arst. Tema kohta liikus rahvasuus hulk lõbusaid lugusid ja anekdoote, millest ei puudunud nalja taha peidetud tunnustus. Erilise lugupidamise võitis doktor Müllerson Karula paruni Heinrich von Grote perekonnas, sest tema antud nõuanded aitasid paruni haiglast abikaasat märgatavalt rohkem kui saksa arstide

ettekirjutused. Seetõttu tekkis parunil eesti arstiga nii soe sõprus, et kui Johann Müllerson 1903.a. Valka tööle siirdus, aitas parun tal linnas Karula mõisa kivilöövis põletatud punastest tellistest ja mõisa metsa puidust uhke maja ehitada.

Jaan Lattik: Kui aeg läks juba edaspidiseks ja hakkas tulema universiteedist ka eesti soost tohtreid rohkemal arvul, siis ilmus ka Karulasse, kiriku juurde, tohter. Ja kohe eestlane. Üks esimesi oligi Johann Müllerson, pärastine kangelt ja kaugelt otsitud Valga tohter. Sangaste kihelkonnast ja Restu vallast pärit. Kes siis teda ei tundnud! Ta käsi käis Karulas hästi. Ei olnud tal rahvast ega leivast puudus.

Nagu juba eespool tähendatud, läks tohter Müllerson Karulast ära Valka elama. Tõusis seal peagi oma tegude ja ka kuulsuse poolest kõvasti küllalt kõrgele. Temast sai Valgas suure kivimaja omanik ja ka pritsimeeste pealik. Nägin teda ise mundris, rind üleni täis tärne, suuremaid ja vähemaid. Üks tema avalikest kõnedest meeldis mulle nii väga, et ma ei raatsi seda raamatust välja jätta. Oli kas pritsimeeste maja pühitsemine või üks samba-avamine – selle kotsilt on mul veidi segane. Igal juhul suur paraad ja palju rahvast koos. Tohter astus kõnetooli hiilgavas vormis ja lausus: „Austatud koosolijad ja pidulised. Tervitan teid, kes te nii rohkel arvul olete siia kokku tulnud meie tähtsale pidupäevale. Nagu ise näete – töö om tettu, vaiv om nattu. Mis muud kui hurraaah!“ Selle jutu järele astus kõnetoolilt alla. Kas võib veel olla sõbralikumat kõnet! („*Talupoja laul*“ 1953)

Tohter Müllersoni kohtame ka Karula mehe **Valev Uibopuu** romaanis „Keegi ei kuule meid“

Nõukogude ajal tegutses nn. Kompuse majas teeninduspunkt, nn. Andersoni arstimajas alul Lüllemäe jaoskonnahaigla, seejärel ambulatoorium.

Peale Eesti Vabariigi taasiseseisvumist viidi ambulatoorium üle kiriku vastas asuva paneelilamaku korterisse. Ka see on tänaseks suletud ja Karula rahvas peab arstiabi saamiseks Valka reisima. Arstimajas avati 1996.a. Karula hooldekodu.

Oleme jõudnud taas väga kahtlasesse paika – nelja tee risti lähiste. Vanarahva jutu järgi pidavat vanapagan siin ringi liikuma. Ja vana surnuaed ka ligidal...

Jaan Lattik: Karulas, minu kodukihelkonnas, oli üks Meyeri nimeline mees õpetajaametit pidanud. Tema olevat erilise jõuga võidelnud rahva ebausukommete ja kurja vaimu tempude vastu, keda ühes kui teises kohas olid inimesed kas oma silmaga näinud või naabritelt kuulnud tükke tegevat. Lüllemäel, Valga poole sõites, asub Karula surnuaed. Õieti on pihtaiad mõlemal pool teed (*meie juba teame neid*). Aga hästi vanemal ajal olid inimesed Valgast koju sõites ikka midagi pahalikku ja kurjalikku seal märganud. Kas keegi kõndinud keskööl ja hilisõhtul surnuaial või oli mõnesugune viirastus ja vari astunud üle tee ühest surnuaiast teise. Eriti täiskuu aegu olid naisterahvad mõnikord ütelnud – ma tõmba räti üle pää ja anna obõsõlõ piitsa – sis om asi kindlam. Äikese ajal oli nähtud sortse – musti kogusid, kes suure kiirusega olid kuhugi põgenenud ja kadunud. Teada, et vana põrguvürst ise ja tema sellid kardavad pikset ja välku äärmise hirmuga, et muudkui kao. Küll nad teavad, et see on Jumala tuli.

Oli siis õpetaja Meyer ühel surnuaia pühal põrutanud nii kõvad sõnad kantslist maha, et vaata – kas mõni nõrgem puurist ei murdu maast lahti. Mis ta kõik oli ütelnud, seda ei mäletanud ka vanad inimesed. Mõni lause lendles ringi nagi liblikas ja käis sedaviisi: Pattu te ei pelga, seda teete rahuliku meelega, aga pühitsetud mulda ja püha paika, kus need õndsad puhkavad, pelgate.

(„*Minu album*“ 1960)

Aga midagi siin ikka on olnud... Ega's muidu vanarahvas tea rääkida...

*Liigumegi edas vanapagana kullakaevanduste juurde **Kullamäele**.*

KP 41 Jalgraja ots Kullamäe pervel

Asume Lüllemäe küla kõige kõrgemal künkal – Maa-ameti geoprtali järgi 115,5 meetri kõrgusel üle merepinna.

Vanarahva jutu järgi olla vanapagan selle künka nõlval kulda sulatanud. Selle töö juures aga juhtunud, et must äikesepilv ühel palaval päeval lõuna poolt üles tõusis ja rasket müristamist ähvardas.

Vanapoiss põgenes sedamaid maa põhja varjule, kuhu ta selle tarbeks urgastee oli teinud.

Põgenemise tuhinas aga ajanud kullapaja ümber. Sula kuld põletanud kõik lilled ja taimed oma teel.

Sellest ka **Kullamäe** nimi.

Kaevamisjälggi võib praegugi leida. Kes ei usu, vaadaku Kullamäe nõlv üle!

KP 42 Antsiborenko kivi

Helmut Hallemaa: I löögiarmee ja 54. armee võitlejad töid 1944. a. augusti lõpul Lüllemäe ja selle ümbruse rahvale taas vabaduse. Asula keskel noorte puude all on nõukogude sõjameeste vennaskalm, kus Lüllemäe vabastamisel langenud võitlejate mälestuseks on avatud mälestuskivi. Hauda hooldavad Lüllemäe 8-kl. Kooli pioneerid.

19. augustil moodustati lahingu eel 54. armee 198. laskurdiviisi 506. laskurpolgu julgetest noortest luuregrupp ülesandega taastada ühendus võitlevate väeosade vahel. Selle koosseisu valiti ka alati taibukas ja kartmatu **Pavel Antsiborenko**. Täitnud edukalt ülesande, tuli laskurgrupil tagasiteel oma väeosas vastu võtta ebavõrdne lahing fashistide luuresalgaga. Selles lahingus paistis erakordse vaprusena silma Pavel Antsiborenko. Ta hävitas kaheksa vaenlase sõdurit, tõmbas vaenlase tähelepanu endale ja võimaldas teistel piiramisrõngast välja murda. Üksi jätkas ta võitlust viimase padrunini, seejärel laskis ta granaadiga enese koos parajasse kaugusse lähenenud vaenlastega õhku. 18-aastase noorukina (sündinud 23. detsembril 1925. aastal Ukrainas Poltaava oblastis) langenud kangelane maeti Metsoja krundile. Nõukogude Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadusega 24. märtsist 1945. a anti reamees Pavel Antsiborenkole selle kangelasteo eest posthuumselt Nõukogude Liidu kangelase aunimetus koos Lenini ordeni ja "Kuldtähe" medaliga. 1967. a. 16. septembril avati Lüllemäe vennaskalmistul Nõukogude Liidu kangelase auks mälestusmärk. („*Karula looduse õpperajad*" 1975)

Ka see on meie ajalugu.

Aga nüüd kähku tagasi tänapäeva ja järgmistele radadele!

Koostas Toivo Kotov 2012 - 2021